

**Фразеографічні набутки
«Словаря української мови»
за редакцією Бориса Грінченка**

У передмові до першого великого тлумачно-перекладного словника української мови, виданого в Києві протягом 1907–1909 років, Б. Грінченко назвав цю знаменну для вітчизняної лексикографії працю «первой ступенюю по пути создания научнаго украинскаго словаря» [1: I, XXIII] і кваліфікував її призначення як «точку опоры дальнѣйшей

работъ въ томъ-же направленіи» [там само]. За сто років від початку публікування словника зроблено дуже багато в справі створення української наукової мови, особливо щодо опису й унормування лексичного та фразеологічного її складу. Значення «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка на цій важливій ділянці української лінгвістики важко переоцінити.

Редактор у згаданій передмові нарікав на недостатність матеріалу для подання повної української фразеології й зауважував про те, що чимало сталих словосполук залишилося поза словником. Проте слід відзначити респектабельність використаних укладачами Словаря фразеологічних джерел. Це, зокрема, такі відомі на той час зібрання: Словарь Малороссійскихъ ідіомовъ. Составиль Николай Закревскій. — М. 1861 (Старосвѣтскій бандуриста. Книга третія); Українські приказки, прислів'я и таке інше. Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив М. Номис. Спб. 1864; Нова збирка народнихъ малоруськихъ приказокъ, прислів'ївъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Впорядкувавъ М. Комаровъ. Од. 1890; Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Вип. 1 (А – Відати) [т. Х-й «етнографічн. збірника» Наук. т-ва ім. Шевченка]. Л. 1901. Назви відповідних джерел народної фразеології подаємо за відбитою упорядниками Словаря орфографією та прийнятими на той час бібліографічними правилами, що наочно показує динаміку українського правопису з другої половини ХІХ ст. до початку ХХ ст. та відмінності попередніх і сучасних позначень у бібліографії. Водночас маємо змогу зайвий раз пересвідчитись у тому, що певні правописні впровадження, які дискутуються сьогодні, аж ніяк не можуть стати на заваді повноцінному спілкуванню з попереднім етапом розвитку писемної мови, що виставляють за аргумент противники внесення змін до нинішнього українського правопису. Головне, на що звертаємо увагу фразеологів, полягає в оцінці живомовних зібрань М. Закревського, М. Комарова, М. Номиса, І. Франка як відносно багатого фразеологічного матеріалу, що дозволив Б. Грінченкові та його співавторам дати користувачам словника достатнє уявлення про своєрідність і безмежність скарбів української фразеології. Зауважмо, що укладачі Словаря не обмежувалися названими власне фразеологічними джерелами, а й широко використовували художню літературу, фольклорні матеріали й навіть діалектні записи.

Словник за редакцією Б. Грінченка не тільки давав змогу сучасникам зіставляти словниковий запас української і російської мов, а й закладав основи фахової систематизації української лексики та фразеології. Фразеологічний матеріал у ньому досить багатий і різноманітний. Тільки в першому томі ми виявили понад 600 фразеологізмів різної семантичної структури й неоднакового функціонального навантаження.

Більшість із поданих фразеологічних одиниць належать до народнорозмовних. Важливим є те, що упорядники звичайно посилаються на джерело, з якого взято фразеологічну сполуку, і нерідко ілюструють тлумачення своєрідним уживанням у народній мові, паспортизуючи діалектну базу відповідного використання. Так, наприклад, узятий зі збірника М. Комарова фразеологізм *на відгалі* пояснено як *на досугъ, во время отдыха* й доповнено співвідносним фразеологізованим контекстом уживання базового його компонента: *На овес нема й відгалу*, переклад якого *На овесь постійний спрось* містить позначку-скорочення *Борз. у. (Борзенській уѣздъ)*. Отже, цим досягалась об'єктивність опису поданого матеріалу, підтверджувалась його вірогідність.

Значна кількість фразеологічних одиниць, поданих у Грінченковому словнику, функціонує в сучасній українській літературній мові і знаходить відбиття в новітніх фразеографічних працях. Це, зокрема, фразеологізми на позначення ліні, неробства: *баглаї бити, баглаї напали, байдики бити*; на позначення беззмистовних, пустопорожніх балачок, словесних дурниць: *беляндраси точити, банелюки плести*; на позначення залищань, загравань: *бісики пускати*; на позначення того, що веде до поганих наслідків: *вилазити (вилізти) боком*; на позначення сильного побиття: *бебехи відбити (надсадити)* і т. ін. Деякі з фіксованих упорядниками Словаря фразеологізмів різняться від описуваних сучасними лексикографами структурно чи й семантично, що деякі мовознавці пов'язують із процесом унормування сталих сполук. Так, наприклад, варіант академічного Фразеологічного словника *гризти голову* протиставляється як нормативний наявним у Словарі варіантам із компонентами *їсти, жувати* [див.: 2: 141]. Не заперечуючи подібного розуміння відмінностей, звернімо увагу на можливість сприйняття (а відповідно й функціонування) окремих із давніших форм саме як варіантів. Прикладів збігу варіантних фразеологізмів Словаря і сучасних словників (див., зокрема: *випрішки їсти, ловити, купувати, продавати*) можна навести чимало.

У низці статей упорядники подавали цілі ряди фразеологічних зворотів різного ступеня злітованості компонентів (від сполучень — до зрощень, або ідіом). Досить широким є, наприклад, ряд сталих висловів з базовим компонентом *давати (дати)*: *давати знати, давати на вік, давати на дзвони, давати на пам'ять, давати на признаку, давати на розум, давати покій, давати помочі, давати помочі-порятунку; давати поради, ради; давати порядок, давати сторчака, давати честь-хвалу, давати чолом, давати руку, дати заміж; дати духопелу, духопелів, духу, матланки; дати пам'ятного, дати парла; дати запотилишника, потилишника; дати товкача; дати чосу, шваби, шкварки*. Семантика останніх кількох зворотів, починаючи з *дати духо-*

пелу, пов'язана з побиттям, покаранням, а решта становить аналітичний відповідник окремої лексеми (*давати помочі* — *помагати* і т. ін.) чи має відносно прозоре значення, підказане семантикою компонентів. Розлогим є також ряд квантитативних позначень поняття «дуже багато»: *до біса, до стобіса, до стобісового батька, до гаспида, до гемона, до греця, до злидня, до ката, до лихої години, до напасти, до праса, до сина, до хріна, до чорта*. Цей перелік не є завершеним, оскільки супроводжується вказівкою «и т. д.», що дає підстави говорити про наявність у живому мовленні й інших складників цієї семантичної групи.

Поряд із власне фразеологізмами словник за редакцією Б. Грінченка подавав назви народних ігор або їх елементів. Наприклад, фразеологічні одиниці з компонентом *горити*: *горить, як сліпий дивиться; як мокре горить, шкура горить (на кому)*, — доповнювались висловами *горю-горю пень* (примовка у грі в щітки) та *горю-дуб, горю-дуба* (номінація роду гри). До останніх із наведених прикладів близькі характером семантики й ті фразеологічного типу сполуки, які відбивають народні звичаї (див.: *волосом світити* — про дівчину, *волосом засвітила* — про заміжню жінку, у якої спав очіпок). Значну частину розглядуваного нами матеріалу становлять перифрастичні вислови. Є тут і народні найменування деяких термінологічних позначень на зразок *живе зілля* (бальзамін), *живе срібло* (ртуть), і жартівливі номінації певних понять (*Адамові слізки* — горілка, *бабині животи* — трясовина, болото; *дядькова хата* — тюрма, *цвілі голови* — дурні і т. ін.). Поряд із тими одиницями цього типу, які функціонують у сучасній мові (див.: *Божя постіль* — смертний одр), подаються й такі перифрази, які у відбитому Словарем значенні новітні фразеологічні словники не подають: *Божя пташка* — бджола, *Божя роса* — молоко. Останню перифразу упорядники взяли з живої мови (є посилання на Борзенський повіт), передостанню — зі збірника М. Номиса.

Тлумачення фразеологізмів шляхом перекладу російською мовою іноді супроводжується стилістичними характеристиками у вигляді відповідних поміток. Наприклад: *босини справляти* — *шутливо: быть безь обуви, ходить босикомь*; *шоб тебе у жито головою* — *шутливое пожелание богатства, богатого урожая подь видомь брани; руками гомонити* — *шутливо: писать*. Важливими є також зауваження щодо семантичних особливостей і контексту вживання, як-от: *грубий хліб* — *вмѣсто поганий*; *давати на пам'ять* — *въ выраженіи: Дай, Боже, на пам'ять!* Зазначені доповнення до тлумачень сприяли формуванню в читачів більш повного уявлення про конкретний фразеологізм і сприяли подальшому виробленню принципів наукової фразеографії.

Щодо повноти охоплення фразеологічного матеріалу, то вартим уваги є зіставлення словникових статей Грінченкового Словаря й ака-

демічного тлумачного. В останньому представленні фразеології, звичайно, значно повніше. Так, наприклад, стаття до лексичної одиниці *зводити* з формою *звести* в сучасному словнику [3: III, 490–492] містить понад 20 фразеологізмів із цим компонентом, у словнику за редакцією Б. Грінченка [1: II, 134] подано відповідно 10 фразеологічних одиниць. При цьому мають місце розбіжності не тільки кількісного характеру, але й, зрозуміло, стосовно кола позначуваних фразеологізмами понять чи ситуацій. До академічного словника не ввійшли, зокрема, стали сполуки *звести брови* (накупитися), *звести дівку* (спокусити й кинути дівчину), натомість до нього внесено чимало нових зворотів із відповідним базовим компонентом (*зводити на манівці*, *на слизьке*; *зводити курок*, *зводити до купи думки*, *зводити до спільного знаменника*; *зводити рахунки*, *порахунки з ким*; *зводити кінці з кінцями* тощо). У Грінченковому словнику відсутні такі, наприклад, фразеологізми: *легка рука*, *з легким серцем*, *легкий на підйом*. Цікавим є співвідношення поданих в обох словниках фразеологічних одиниць у статтях до слова *мати*: в академічному їх понад 10 [3: IV, 647–648], а в тлумачно-перекладному — лише 4 [1: II, 409]. Поряд із релігійно-обрядовими сталими сполуками (*Божя Мати*, *весільна мати*) та деякими народно-розмовними нейтрального плану (*ніти в матір* — бути схожим на матір, *як мати народила* — зовсім голий) сучасний словник наводить значну частину експресивних лайливих (*враг його матері*, *матері чийй тряся*, *ну тебе к чортівій матері*, *якої вражої матері* і т. ін.), які відсутні в Словарі за редакцією Б. Грінченка. Наявність в останньому тільки сполук *Мати Божя* (Богоматір), *старша мати* (ігуменя), *скарбова мати* (монахиня, яка завідує монастирським господарством) засвідчує не лише недостатність матеріалу на той час, але й, очевидно, свідоме уникнення висловів зниженої експресивності з використанням слова *мати*, оскільки подібні звороти функціонували в тогочасному мовленні й знаходили, зокрема, відбиття в художній літературі (здаймо хоча б твори Г. Квітки-Основ'яненка).

Тільки в першому томі Словаря, на матеріал якого в основному ми посилаємось у цій статті, є багато своєрідних мовних зворотів, не фіксованих фразеологічними словниками нашого часу [див., зокрема: 4; 5; 6]. Наведемо деякі з них: *Адамові вівці* (верблюди, степовий міраж), *по білому співати* (співати по-церковному), *везти москаля* (брехати, обманувати), *вербу носити почав* (запив), *ляхом вирубати* (говорити по-польському), *витесати нетесаного тесана* (вигадати нісенітницю, обманути вигадкою), *ніс гайдука скаче* (вираз для вказівки на чийсь страшенний апетит, посилену роботу щелепами), *теплі води* (вирій), *глухий дуб* (дуб, на якому листя тримається всю зиму), *у голові*, *у головіці було* (був напідпитку), *брати горою* (співати басом високі ноти, співати

першим басом), *в гроші йти* (підійматися в ціні), *сягнути в чужу грядку* (зійтися з чужою жінкою), *дárма-гáрма* (ні з того ні з сього), *дерево загнати* (загнати колючку), *йому дзánка світить* (йому везе), *дерти мур* (впадати у відчай), *піти на дешеву* (піти до корчми; *дешева* — проста горілка), *дзьобом сісти* (залишитися на місці, не посунутися), *нарядити дитину* (народити дитину, переважно поза шлюбом), *до аж-аж* (до неможливості терпіти, до найвишого ступеня), *віночка носити* (зберегти цноту, дівоцтво), *допа́сти коня* (скочити на коня), *дропака дати* (втекти; *дропак* — вид танцю), *напитися по дужку* (напитися вволю, до неможливості ще пити), *уманський дурень* (людина собі на умі), *жало по кісілю* (дрібниці, не варто жалкувати), *будь здорова з животом* (вітання батька дочці, коли приходиться до неї на родині), *кресати в жижку* (танцюючи, п'ятою торкатися литки), *жилавий тиждень* (перший тиждень після Великого Посту), *дуба стати* (остовпіти), *зелений дуб* (рід дитячої гри), *у віку довгий* (довговічний). Крім застарілих (*везти москаля*, *ляхом вирубати*, *піти на дешеву* і т. ін.), тут знаходимо багато як суто народних образних зворотів, так і відомих літературній мові одиниць, принаймні як виразних синонімів на зразок *дропака дати*. Фразеологічні скарби Словаря цікаві з погляду не тільки історії мови, а й збагачення словесних засобів виразності мовлення наших сучасників.

Словник за редакцією Б. Грінченка є справді неоціненним унеском в українську лексикографію та фразеографію. Слід віддати належне як тлумаченню в ньому численних фразеологічних одиниць, так і формуванню певних засад словникового опису фразеологізмів. У новітніх працях з української фразеології [7, 8 та ін.] враховано досвід попередників у фразеографічній царині, зокрема й упорядників Словаря, значущість якого підтверджує активне використання протягом цілого століття. Лексика і фразеологія Грінченкового чотиритомника не суціль застаріла, як це твердили ідеологи «розквіту і злиття мов соціалістичних націй», а становить животворне джерело народної мови і є невід'ємною ланкою тяглих традицій вітчизняного словникарства.

Література

1. Словарь української мови / Зібрала ред. ж. «Кіевская Старина»; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4 т. — К., 1907–1909. — Т. I–IV.
2. Кохан Ю. І. Мовна норма у фразеології (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка і «Фразеологічного словника української мови») // Українська мова: з минулого в майбутнє. — К., 1998. — С. 140–142.
3. Словник української мови: В 11 т. — К., 1971–1980. — Т. 1–11.

4. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К., 1984. — Т. 1, 2.
5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. — К., 1998.
6. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Уклад. Л. С. Паламарчук, В. О. Винник, В. М. Білоноженко та ін. — 2-ге вид. — К., 1999. — Т. 1, 2.
7. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К., 1983.
8. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. — Х., 1990.